

# Boekbesprekingen

*Jan Brands, Guus Egas, Sjoerd Karsten en Ed Wendrich, Andere wijs over onderwijs, naar een materialistische onderwijssociologie, Link, Nijmegen 1977.*

De verschijning van een Nederlandstalige, oorspronkelijke tekst op het terrein van de onderwijssociologie is geen alledaagse gebeurtenis, zeker niet wanneer deze tekst uitdrukkelijk is bedoeld als basistekst voor een inleiding in dit specialisme. De Nederlandse onderwijssocioloog heeft zich altijd moeten behelpen met buitenlandse inleidingen — overigens in grote getale voorhanden — omdat zelfs een veelgelezen tekst als Matthijssens 'Klasse-onderwijs' (1971) niet als inleiding in de strikte zin is bedoeld en Vervoorts 'Onderwijs en maatschappij' (1975) uitdrukkelijk niet meer pretendeert dan een eerste oriëntatie. Zelf-vervaardigde teksten, al dan niet in gebundelde vorm, tierden dan ook welig in de afgelopen jaren. Ook 'Andere Wijs' is blijkens het voorwoord uit een dergelijke syllabus ontstaan en is daarvan een 'grondig gewijzigde en uitgebreide versie' (p. 11). Dat betekent dus dat in het boek de ervaring opgedaan in de onderwijspraktijk is verwerkt, hetgeen extra verwachtingen wekt voor wie zelf jaarlijks wordt geconfronteerd met het probleem een goede basistekst te vinden. Maar bovendien gaat het hier blijkens de titel om een van de traditionele onderwijssociologie afwijkende tekst, om een inleiding van een uitgesproken eigen karakter waarmee gezien de ondertitel de basis moet worden gelegd voor 'een materialistische

onderwijsociologie'. Op de gevolgen daarvan voor de gebruikswaarde van het boek in het onderwijs — een belangrijk criterium voor deze bespreking — komen we nog terug.

In het eerste van de zes hoofdstukken wordt een beschrijving gegeven van het object van studie en het theoretisch kader dat de auteurs hanteren. De gevolgde werkwijze daarbij is deze dat de gebruikelijke definities van het object van de onderwijssociologie en de maatschappelijke functies van het onderwijs aan kritiek worden onderworpen en worden aangevuld met resp. vervangen door een materialistische benaderingswijze. Zo wordt uitgegaan van de welhaast 'klassieke' uit Nijmegen afkomstige omschrijving van 'onderwijs als georganiseerde en geprofessionaliseerde socialisatie', wordt terecht gepleit voor een invulling van de historisch-maatschappelijke context van een dergelijke begripsomschrijving en aangegeven, zij het zeer globaal, hoe dat vanuit materialistisch gezichtspunt kan gebeuren. De rol van de staat in het onderwijs is daarbij een punt van aandacht.

Dit eerste hoofdstuk is een van de meest belangrijke omdat hier het typisch materialistisch gezichtspunt een stevige basis moet leggen voor de invulling in de volgende hoofdstukken. Daarin zijn de auteurs naar mijn mening onvoldoende geslaagd. Het blijft nu teveel bij kritiek ('idealisme en eclecticisme') op de gangbare benaderingen, zonder dat het alternatief van de materialistische invalshoek duidelijk en overtuigend wordt geschetst. Daarbij komt dat de wij-

ze waarop klassieken als Weber en Durkheim worden opgevoerd als exponenten van een eclecticismische en idealistische aanpak, beneden de maat is en nogal irritant (beiden worden zo ongeveer afgedaan met een lang citaat van resp. Dobb en Hahn). De eigen benaderingswijze moet het vervolgens weer doen met twee lange citaten, nu van Hahn en van Engels, met daartussen in de overigens belangwekkende opmerking dat het historisch materialisme niet moet worden verward met een vulgair economisch determinisme (p. 30). De lezer krijgt aan de hand van dit toch wel teleurstellende eerste hoofdstuk niet meer dan een zeer globale notie waarom het bij een materialistische onderwijssociologie nu eigenlijk gaat, terwijl dat toch de bedoeling van dit hoofdstuk zou moeten zijn.

Hoofdstuk II bestaat uit de behandeling van een aantal thema's uit de geschiedenis van het Nederlandse onderwijs, die op zich best interessant zijn, maar waarvan de ratio niet helemaal duidelijk is in het kader van dit boek. De indruk die dit hoofdstuk na lezing achterlaat is die van een serie thema's zonder veel onderling verband en in elk geval zonder samenhang met het eerste hoofdstuk. Na een goede basis in hoofdstuk I zou mijns inziens hier de bespreking van deze thema's exemplarisch de materialistische benadering moeten illustreren, systematischer dan nu het geval is. Het gevolg daarvan is dat de plaats van dit hoofdstuk temidden van de andere gedeelten wat in de lucht komt te hangen, omdat de meeste thema's ook wel elders (in hfdst. IV met name) aan bod hadden kunnen komen. In de rest van 't boek wordt ook nauwelijks nog naar dit hoofdstuk terugverwezen. De stijl is op z'n zachtst gezegd wat uitbundig en munt niet steeds uit door een scherp gevoel voor nuanceringen!

Na een uiterst leesbaar derde hoofdstuk (van de hand van C. E. Vervoort) over ontstaan en ontwikkeling van de onderwijssociologie, volgt de eigenlijke kern van het boek in de hoofdstukken IV tot en met VI, resp. over de politieke economie van het onderwijs (IV), socialisatie (V) en de organisatie van het onderwijs (VI).

Het hoofdstuk over de politieke economie van het onderwijs, uiteraard een kernstuk van

de materialistische benadering, is het langste uit het boek, bevat voor niet-ingewijden veel economische termen en begrippen en biedt in het algemeen wel veel relevante informatie maar al met al toch wat weinig aanknopingspunten voor een *sociologische* theorie binnen een materialistisch paradigma, zijnde de hoofdintentie van dit vierde hoofdstuk, ook volgens de schrijvers. Op pagina 100 t/m 103 wordt die intentie geformuleerd: het begrijpen van onderwijsontwikkelingen vanuit de bepalende algemeenschappelijke factoren en een verbinding van deze factoren met de momenten van socialisatie en organisatie, zoals in de hieropvolgende hoofdstukken te behandelen. Vanuit die intentie is de te uitgebreide aandacht voor wat de schrijvers noemen de 'burgerlijke onderwijs-economie' niet goed te verklaren: waarom niet meteen deze ruimte benut voor het puntig neerzetten van de essentie van de politieke economie van het onderwijs, het verschil met de traditionele onderwijseconomie en de consequenties van een dergelijke invalshoek voor functie en vormgeving van schoolse socialisatie?

De indruk lijkt gewettigd dat de auteurs zich wel erg sterk hebben georiënteerd op de klassieke politieke economie van voornamelijk Duitse signatuur, met als gevolg een sterke nadruk op kwantitatieve, waardetheoretische vraagstukken, een wat magere functiebenoeming van het onderwijs (slechts de kwalificatie- en allocatiefunctie en weinig of niets over identificatie en disciplineren), en geen vermelding van de wellicht wat minder orthodoxe, maar wel degelijk vruchtbaar gebleken aanpak van auteurs als Bowles en Gintis uit de VS. Ondanks deze opmerkingen, ondanks de soms economische vaktermen die te vaak bekend worden verondersteld en de hier en daar wat ronkerige stijl (vgl. bijv. p. 165 e.v.) biedt dit hoofdstuk toch wel goede informatie. Inkorting en systematisering zou m.i. het geheel ten goede komen.

In hoofdstuk V herkent elke onderwijssocioloog het probleem van het worstelen met de enorme berg literatuur over socialisatietheorieën en theorieën over menselijke ontwikkeling: voordat alles op een rijtje staat en je toe komt aan een typisch sociologische bijdrage op dit terrein is de energie op. Zonder aan de waar-

devolle momenten van dit hoofdstuk tekort te doen vraag ik me af of een duidelijke probleemstelling het grotendeels beschrijvend karakter van dit hoofdstuk niet had kunnen ondervangen. Pas aan het einde (p. 215) komt de school als socialisatie-instituut in beeld en moet het dan doen met ruim anderhalve pagina. Als de auteur de relatie tussen schoolse socialisatieprocessen en de maatschappelijke functies van het onderwijs explicieter als uitgangspunt had genomen, zou het traditionele, beschrijvende karakter van dit hoofdstuk minder eruit zijn gesprongen doordat een criterium voor de selectie van informatie over socialisatie voorhanden was geweest.

In feite illustreert dit hoofdstuk V voor mij het belangrijkste dilemma van het hele boek het meest duidelijk: hier lopen twee doelstellingen door elkaar. Enerzijds wordt geprobeerd een inleidende tekst te maken ten behoeve van het onderwijs (in dit geval over socialisatietheorie), anderzijds moet een specifiek-materialistische theorie worden ontwikkeld over de persoonlijkheidsontwikkeling als maatschappelijk proces (aan de hand van Sève en Holzkamp o.a.). Voor dit hoofdstuk V is dat in elk geval teveel gevraagd, en naar mijn mening evenzeer voor 'Andere Wijs' als geheel: de beide doelstellingen laten zich niet zonder meer met elkaar verenigen. Het gevolg is dan ook dat sommige hoofdstukken sterker geschreven zijn vanuit de intentie de historisch-materialistische benadering te ontwikkelen (vgl. II en IV), andere veel meer op twee gedachten hinken (V met name) en elders het paradigmatische karakter van de tekst veel zwakker lijkt of enigszins geforceerd wordt 'meegenomen' (vgl. VI).

Het meest opmerkelijk vind ik dan ook het hoofdstuk over de organisatie van het onderwijs (VI), niet alleen door de nuchtere, heldere en leesbare stijl, maar vooral door de dubbele opgave van de auteur van het stuk: enerzijds je niet beperken tot de interne schoolorganisatie, maar allerlei niveaus daarboven evenzeer in de analyse betrekken, ('onderwijs als georganiseerde maatschappijsektor') en anderzijds deze organisatie konsekwent plaatsen in de maatschappelijk-historische realiteit. Dat doe je

dan door de politiek-economische benadering te verbinden met de organisatiebenadering en deze op zijn beurt weer met de socialisatiebenadering: de organisatie als 'brugfunctie' dus: een niet gering programma. Beide bedoelingen leveren bepaald verhelderende passages op, maar helemaal lukken kon deze onderneming toch eigenlijk niet. Zo volgt toch weer een grotendeels interne beschrijving van schoolkenmerken en blijft de koppeling met de politieke economie problematisch, ondanks enkele verbale intentieverklaringen (vgl. p. 249), zodat de auteur aan het einde zelf verzucht dat dit hoofdstuk 'in zekere zin geschreven is vanuit een systeemtheoretische benadering. . . ' (p. 274), en de verbinding van organisatie naar 'socialisatie' als een 'probleempunt' overblijft (ibid.). Desondanks is dit hoofdstuk wel degelijk boeiend door de succesvolle poging de traditionele verhalen over de schoolorganisatie – een vaak eindeloos herkauwen van dezelfde topics – met nieuwe perspectieven achter zich te laten. In zoverre is dit hoofdstuk VI wel degelijk een 'andere wijs' op het oude lied, ook al is het wellicht minder exemplarisch voor een materialistische onderwijssociologie.

Onze ervaringen met deze tekst in Nijmegen opgedaan leiden tot de volgende conclusie: als basis voor een inleiding in de onderwijssociologie is het boek te beperkt en te eenzijdig van opzet; vanuit die verwachting gezien is het wat teleurstellend en blijft het dus wachten op de Nederlandse inleiding in de onderwijssociologie. 'Andere Wijs' verdient het wel gelezen te worden, maar dan als een illustratie van een opmerkelijke en moedige aanzet naar een antwoord op de veelal eenzijdig-positivistische onderwijssociologie van de laatste decennia. Dat meerderre antwoorden denkbaar zijn wijzen ontwikkelingen elders (bijv. in de Engelse onderwijssociologie en de recente Amerikaanse ontwikkelingen) inmiddels wel uit. Wie echter een aantal bezwaren voor lief neemt (wat gemakkelijke generalisaties en snelle conclusies, enig ongenueanceerd en soms irriterend taalgebruik) zal van de hier gepresenteerde benaderingswijze profijt kunnen trekken, al was 't maar, omdat de kern van de sociologische benaderingswijze, nl. de

relatie tussen maatschappij en onderwijs en vorming in dit boek centraal staat.

Anton Wesselingh

*J. M. W. Binnenveld (red.), Geschiedenis van de Nederlandse Arbeidersbeweging in de 19e eeuw, Martinus Nijhoff, Den Haag, 1978, 207 pp.; J. Welcker, Heren en arbeiders in de vroege Nederlandse arbeidersbeweging 1870-1914, (dissertatie), Van Gennep, Amsterdam, 1978, 681 pp.*

Behalve hun onderwerp, de geschiedenis van de Nederlandse arbeidersbeweging in de 19de eeuw, hebben deze beide boeken ook gemeen dat ze de 19de eeuw laten eindigen bij het uitbreken van de eerste wereldoorlog. Verder verschillen ze echter nogal. Binnenvelds boek bevat een thematische keuze uit de historische literatuur, terwijl de verschillende eigen bijdragen die mevrouw Welcker in haar boek heeft opgenomen samen een zeer omvangrijke dissertatie vormen.

De thematische bundel van Binnenveld omvat achtereenvolgens: het ontstaan van de arbeidersbeweging in Nederland; parlementarisme versus anti-parlementarisme; vakbondsorganisatie en vakbondstactiek; links en rechts binnen de sociaal-democratie; en, tenslotte, de confessionele vakbeweging. Hierbij heeft hij zowel uit de 'Klassieke' (Brugmans, Rüter e.a.) als uit de meer recente literatuur (o.a. Harmsen en De Liagre Böhl) geput. Binnenveld spreekt de hoop uit dat hij met behulp van deze thema's de cruciale problemen heeft aangestipt zonder het zicht op de ontwikkeling in de tijd te verliezen.

Een keuze als door Binnenveld gemaakt, is altijd betwistbaar. Volledig kan een dergelijke keuze nooit zijn, maar in ieder geval is er geen sprake van echt in het oog lopende leemten. Problematisch is wel het doel van dit boek. Voor historici en beoefenaars van de sociale wetenschappen die geïnteresseerd zijn in de 19de eeuw biedt het niets nieuws. Als inleiding voldoet het ook niet. Daarvoor ontbreekt een kader waarbinnen de verschillende bijdragen kunnen worden geplaatst. Wat dat betreft is

Binnenvelds inleiding veel te summier. Omdat het omvattende werk over de geschiedenis van de Nederlandse arbeidersbeweging nog steeds ontbreekt, lijkt het boek dan ook slechts bruikbaar naast een college of lesprogramma dat tracht een overzicht te geven van de geschiedenis van de Nederlandse arbeidersbeweging.

De 'heren' en 'arbeiders' uit de titel van Welckers proefschrift verwijzen naar het gegeven dat in de 19de eeuw de voormannen van de arbeidersbeweging voornamelijk 'heren' waren, d.w.z. mensen met een geheel andere maatschappelijke achtergrond dan de arbeiders. Zij proberen, in de woorden van Welcker, de arbeiders te helpen, willen een spreekbuis zijn voor hen, die zelf geen kans krijgen. Soms leidt dit tot spanningen. Zoals blijkt uit de in het tweede deel weergegeven geschiedenis van Frederik van Eedens alternatieve leefgemeenschap Walden. In dit deel, dat enige bijdragen tot de geschiedenis van het anarchisme in Nederland bevat, zijn verder nog twee portretten terug te vinden van Nederlandse anarchisten (en 'heren') nl. Methöfer en Van Steenis.

Het derde deel bevat een opstel over de relatie tussen de SDAP en het NVV tussen 1906 en 1913. Ook hier spanningen tussen 'heren' (een aanzienlijk deel van de leiding van de SDAP) en 'arbeiders' (de leiding van het NVV).

De in het tweede en derde deel opgenomen bijdragen zijn al eens eerder gepubliceerd. Dat is niet het geval met het eerste deel. Dat bevat een opstel over arbeidersenquêtes in Nederland. Daarin zijn opgenomen de uitgewerkte resultaten van een enquête die door (de 'heer') Domela Nieuwenhuis in 1880, vermoedelijk onder inspiratie van een soortgelijke door Marx (anoniem) gepubliceerde enquête in de Revue Socialiste, is gehouden. Domela heeft de binnengekomen antwoorden nooit bewerkt noch ooit gepubliceerd. Hij leende ze uit aan Lodewijk van Deysel toen die rondliep met het plan een sociale roman te schrijven over de 'laagste standen' in Nederland. In Van Deyssels nalatenschap werd het materiaal een paar jaar geleden teruggevonden. Mevrouw Welcker vergelijkt de resultaten met die van een tweetal eerdere en beperktere enquêtes. Hoewel de resultaten niet generali-

seerbaar zijn is er toch aardig wat informatie uit te halen over lonen, werkomstandigheden, voeding e.d. tegen het eind van de 19de eeuw.

Hoewel de titel van dit boek wat ver gezocht is — en daarmee het verband tussen de verschillende delen — is het toch goed dat deze verzameling bijdragen nu wat makkelijk verkrijgbaar is.

Wil Arts

*Jeugdwerkloosheid in Nederland, Instituut voor psychologisch Markt-onderzoek, Rotterdam, 1978, 160 pp.*

Deze studie werd door het IPM ondernomen ter viering van haar 20-jarig bestaan. Het resulterende boekwerk bestaat uit een drietal delen: een literatuurstudie die beoogt economische, sociale en psychologische aspecten van het probleem te combineren en te integreren; een beperkt aantal interviews met relevante personen; en, een inventarisatie van sociaal-wetenschappelijk onderzoek over jeugdwerkloosheid in de zeventiger jaren.

Deze studie is bedoeld als een vorm van maatschappelijke dienstverlening. Het belang ervan ligt mijns inziens in het eerste en derde deel. De literatuurstudie geeft een goed overzicht van veel belangrijke en ook wel minder belangrijke literatuur over het onderhavige probleem. De onderzoekinventarisatie sluit hier mooi op aan. Jammer genoeg gaat de vlotte leesbaarheid van de literatuurstudie nogal eens ten koste van de diepgang van het betoog. Hinderlijk is ook dat in de polemische gedeelten verschillen van mening, in plaats van dat ze met behulp van argumenten worden beslecht, te vaak raillerend worden afgedaan.

De opgenomen interviews tenslotte zijn ontzettend om te lezen. Hopelijk is dat te wijten aan een beperkte vaardigheid van de interviewers. Het zou triest zijn als in Nederland door een aantal sleutelfiguren inderdaad op een zo'n bedroevend niveau over het probleem van de jeugdwerkloosheid wordt nagedacht als uit deze interviews naar voren komt.

Wil Arts

*Evert Ketting, Van misdrijf tot hulpverlening. Een analyse van de maatschappelijke betekenis van abortus provocatus in Nederland, (dissertatie), Samsom, Alphen aan den Rijn, 1978*

In dit proefschrift wordt uitgebreid ingegaan op de geschiedenis van de abortus provocatus in Nederland (deel I en II) en de betekenis die de abortus provocatus (a.p.) tegenwoordig heeft als methode van geboortebeperving (deel III, IV en V). Deze betekenis wordt vastgesteld aan de hand van de beschikbare onderzoeksgegevens, voornamelijk afkomstig van de Afdeling Onderzoek van de Vereniging Stimezo-Nederland.

De conclusies die Ketting in zijn studie trekt zijn opmerkelijk, en komen in het kort op het volgende neer. De frequentie van a.p. in Nederland is — ook in internationaal opzicht — laag. Het abortuscijfer is de laatste jaren vrij stabiel en werd in 1974 per 1000 vrouwen in de vruchtbare leeftijd op 5,9 geschat. In Zweden lag het overeenkomstige cijfer in 1974 bij 19,2, in Bulgarije bij 65,8.

Ongewenste zwangerschappen die door a.p. worden beëindigd zijn hoofdzakelijk terug te voeren op twee factoren: falende anticonceptie en situaties waarin anticonceptiegedrag niet goed mogelijk is. Anticonceptie wordt in Nederland veelvuldig en effectief toegepast, op twee groeperingen na: (zeer) jonge ongehuwde vrouwen en allochtonen (vrouwen afkomstig uit Suriname en de Antillen, vrouwen van gastarbeiders). Vermindering van a.p. door beter anticonceptiegedrag acht de auteur dan ook in principe alleen bij deze groeperingen op wat grotere schaal mogelijk.

De schatting van de bovengenoemde frequenties van a.p. zijn gebaseerd op twee van elkaar onafhankelijke bronnen, de continue morbiditeitsregistratie en de permanente registratie van Stimezo, en zijn daarom waarschijnlijk redelijk betrouwbaar. (Met de abortus in ziekenhuizen is rekening gehouden, met eventuele illegale abortus niet). In hoeverre de andere conclusies op betrouwbare onderzoeksresultaten steunen wordt niet duidelijk. Ketting zelf heeft het alleen over de statistische betrouw-

baarheid (p. 129: 'het systeem van permanente registratie buit de mogelijkheid uit om representatief en daarmee zeer betrouwbaar onderzoek te doen') maar gaat op de betrouwbaarheid van het gebruikte onderzoeksinstrumentarium niet in. Bekijk je dan de (enige) afgedrukte vragenlijst dan rijzen er twijfels. Zo blijkt men het (falend) anticonceptiegebruik gemeten te hebben door aan de abortuscliënte te vragen of en zo ja welke anticonceptie in de periode waarin de zwangerschap is ontstaan werd toegepast.

De beschrijvende aard van de studie maakt het gedeelte over de ontwikkeling van a.p. van zedenmisdrifft tot getolereerde vorm van hulpverlening tot een fascinerende case van sociale verandering. Zowel in structureel opzicht: hoe factoren als pressie, technologie, media en opvattingen de abortuspraktijk stap voor stap deden veranderen, maar ook in cultureel opzicht: het is benauwend om te lezen, dat in de 20e eeuw a.p. door psychiaters als psychopathologisch en door sociologen als een sociaal-pathologisch (deviant gedrag) verschijnsel wordt beschreven en 'verklaard'. Hoewel in een bepaalde wetenschappelijke context misschien juist draagt deze benadering niets bij tot een verbetering van de erg bittere problematiek van het ongewenst zwanger zijn en de a.p.

De inhoud van het boek is erg overzichtelijk gepresenteerd en gemakkelijk te lezen. Dat er in het gedeelte over het onderzoek veel op details wordt ingegaan (uitgebreide vermelding van gegevens die op zeer kleine aantallen cliënten betrekking hebben) kan men een proefschrift niet verwijten.

Krista Grünwald

*E. W. Hofstee, De demografische ontwikkeling van Nederland in de eerste helft van de negentiende eeuw. Een historisch-demografische en sociologische studie, NIDI/Van Loghum Slaterus, Deventer, 1978, 231 pp.*

Dit boek vormt de neerslag van een studie van een onderwerp dat de schrijver lang heeft bezighouden, feitelijk al sinds de jaren vijftig, ge-

tuige zijn artikelen in *De Wereld der Mensen en Drift en Koers*. Toen was het echter vooral de tweede helft van de 19e eeuw die de aandacht kreeg, nu is het de eerste helft van die eeuw die het thema vormt. Met name voor de periode 1804-1814 is daarbij van tot nu toe onbewerkt materiaal gebruik gemaakt. Toch blijven voor de periode vóór 1829 veel essentiële demografische gegevens ontbreken.

Samenvattend komen de conclusies van het boek op het volgende neer. Na een stagnatie van ongeveer anderhalve eeuw begint in 1815 de Nederlandse bevolking weer toe te nemen.

Deze groei is allereerst een gevolg van een stijging van de huwelijksvruchtbaarheid. Na een top rondom 1820 stabiliseert de huwelijksvruchtbaarheid zich, totdat in de vijftiger jaren een constant niveau is bereikt. In de jaren veertig treedt een daling op in de huwelijksfrequentie en een stijging van de huwelijksleeftijd, die vooral kan worden toegeschreven aan de verslechterde economische toestand. De sterfte vertoont een daling tot ongeveer 1825, gevolgd door een stijging tot 1829, waarna een nieuwe daling volgt. Structureel is echter het sterfteeniveau in de gehele eerste helft der 19e eeuw in Nederland hoger dan in België. Regionaal is er duidelijk verschil tussen de gebieden ten Noorden van een lijn Beverwijk-Doetinchem en die ten Zuiden daarvan.

Opmerkelijk is voorts de grote toeneming van het aantal vondelingen en onwettige geboorten, vooral in Amsterdam en Rotterdam in de periode na 1810. Voor de verklaring hiervan en van de toegenomen huwelijksvruchtbaarheid na 1815 valt de schrijver terug op een verandering in het normen- en waardenpatroon: de bevrijdingsroes na de Franse overheersing, die lang zou hebben nagewerkt! (p. 86). Eenzelfde verklaringswijze wordt gevolgd wanneer het gaat om de lage huwelijksvruchtbaarheid in Friesland en Groningen bij een toch vrij lage huwelijksleeftijd en hoge huwelijksfrequentie. Ook dan zoekt de schrijver de verklaring in 'een ontsnapping aan de normatieve beperkingen die in de 17e en 18e eeuw traditioneel aan het seksuele verkeer binnen het huwelijk waren opgelegd' (p. 100). Zo wordt voorts de daling van het aantal huwelijken en geboorten tussen 1830

en 1832 verklaard uit de emotionele reacties in het Noorden op de Belgische opstand (p. 171). Het vinden van een concreet bewijs voor de aanwezigheid van dergelijke normen- en waardenpatronen is uiteraard nauwelijks mogelijk – en hier wrekt zich dan ook de beperking die het bronnenmateriaal aan de niet-historicus oplegt.

Op veiliger grond is de schrijver bij de verklaring van de daling van de sterfte in de tweede helft van de eeuw, die hij in verband brengt met het doorwerken van het modern-dynamisch cultuurpatroon. Het is hetzelfde cultuurpatroon dat ter verklaring van de geboortendaling in hetzelfde tijdvak zo'n vruchtbare hypothese bleek. Ietwat verborgen in een voetnoot (146) brengt schrijver deze twee tendensen in het kader van de demografische transitietheorie met elkaar in verband: daarbij blijken sterftedaling en geboortedaling zozeer gelijktijdig te zijn opgetreden dat de transitietheorie hier eens te meer tekort schiet.

Het werk van Hofstee heeft in het buitenland niet die erkenning gevonden waar het recht op had. Zijn hypothesen over het agrarisch-ambachtelijk voortplantingspatroon waren eerder en sociologisch van groter diepgang dan de opvattingen van Hajnal over het Europees huwelijkspatroon. Een systematische vergelijking van Hofstees resultaten met andere benaderingen, bijv. die van het bekende Princeton 'History of European Fertility Project' zou uitermate wenselijk zijn, teneinde meer inzicht te verkrijgen in het werkelijk verloop van de demografische factoren in de 19e eeuw. Vooral een vergelijking met het werk van Lesthaeghe over België (*The Decline of Belgian Fertility, 1800-1870*; Princeton 1977) zou zeer zinvol zijn.

H. J. Heeren

Johannes Siegrist, *Arbeit und Interaktion im Krankenhaus*, Ferdinand Enke Verlag, Stuttgart, 1978

In dit boek staat de volgende vraagstelling centraal: kan een bureaucratisch georganiseerde medische dienstverlening in ziekenhuizen zo

worden opgezet dat de *institutionele rigiditeit* geminimaliseerd wordt? De vraag wordt gesteld vanuit het patiënt-perspectief. Onder welke voorwaarden en in welke mate is een patiëntgericht handelen mogelijk. Het theoretisch handvat waarmee de auteur deze vraag wil beantwoorden is het begrip *reductiestrategie*. Daarmee wordt gedrag van klinisch personeel (artsen, verpleegkundigen) bedoeld dat gericht is op de objectivering van de patiënt. Kenmerken: nadruk op professioneel-technische en instrumentele vaardigheden, weinig sociaal en op interactie met de patiënt gericht gedrag. Een reductiestrategie kan preventief zijn, d.w.z. door de organisatie voorgeschreven, of reactief. Reactieve reductie is bijvoorbeeld: negeren van initiatieven van de patiënt, reageren op betrekking niveau (Watzlawick c.s., 1972) e.d. De mate van voorkomen van reductiestrategieën wordt bepaald door organisatiekenmerken (beperkingen qua personeel, ruimte, technische en financiële mogelijkheden), kenmerken van het beroep (het zgn. 'socialisatiedeficit'), kenmerken van de arbeidstaak en patiëntkenmerken (met name zijn sociale status). Deze theorie is gericht op het handelen van arts en verpleegkundige. In zoverre wordt de titel van dit boek ('interactie') weinig recht gedaan. In het sociale systeem rondom de patiënt spelen voorts ook paramedici, familiekenissen en medepatiënten een rol.

Na deze op zich interessante inleiding presenteert de auteur een aantal resultaten van een descriptief onderzoek ('pilot-study', 1973) op 15 verpleegafdelingen in 4 algemene ziekenhuizen. Deze gegevens werden op diverse wijze verzameld: observatie, interviews met leidinggevende personen, documenten- en vragenlijst-onderzoek en subjectieve beschrijving van de afdelingen door de studenten die het onderzoek uitvoerden. Vragenlijsten werden ingevuld door artsen en verpleegkundigen. Bij patiënten werden ook gegevens verzameld (vragenlijsten, N=235). In dit boek gaat het niet primair om deze patiëntgegevens, maar af en toe worden toch de nodige antwoordpercentages ter adstruering opgevoerd (bijv. p. 10, p. 117), evenwel zonder dat iets over de steekproefkenmerken wordt gezegd. Voorts presenteert de auteur ge-

gevens van een recenter onderzoek (1975) waarbij arts-patiënt-interacties werden geobserveerd.

De hypothese, die de gerapporteerde gegevens moeten ondersteunen, luidt 'bedrijfs-economische factoren determineren de werkstijl op de verpleegafdeling en daarmee de kwaliteit en hoeveelheid van de contacten met de patiënt' (p. 23). Het gaat dus kennelijk vooral om de organisatiekenmerken en minder om de andere eerdergenoemde factoren. Een theoretisch model, waarin relaties tussen variabelen worden gespecificeerd wordt niet gegeven. Evenmin wordt duidelijk hoe variabelen werden geoperationaliseerd (bijv. 'stations kwaliteit'). Controleerbaar is dat ook niet want het boek bevat geen voorbeelden van het gebruikte instrumentarium, hoewel daar soms wel naar verwezen wordt! (p. 81, tabel 10 en p. 94, tabel 19). In het rapporterende gedeelte worden voornamelijk observatiegegevens gepresenteerd. Op basis van deze gegevens tracht de auteur tot een typologie van arts-patiënt-interacties te komen. In de inleiding is de interactiebenadering niet aan de orde gekomen, maar wel in Siegrists eerdere *Lehrbuch der Medizinischen Sociologie* (1977, p. 207 e.v.). Ook op andere wijze wordt meermaals de indruk gewekt dat inleiding en gerapporteerd onderzoek weinig met elkaar te maken hebben. Er wordt geen poging gedaan om theoretische begrippen uit de inleiding aan de onderzochte variabelen te relateren. Samen met het ontbreken van onderzoeksmodel en operationalisaties is dit het grootste euvel van deze publikatie. Op deze wijze komen noch theorie noch onderzoek uit de verf. Dat is jammer want zowel wat betreft de toegepaste methode als de feitelijke gerapporteerde gegevens bevat dit boek voor ziekenhuisonderzoekers in beginsel bruikbare informatie.

Als het boek bedoeld is als onderzoeksverslag, zoals uit het voorwoord begrepen kan worden, dan ontbreken teveel gegevens die enige controle mogelijk hadden kunnen maken. Als de bedoeling was een nieuwe theorie met feiten te onderbouwen (p. 16: 'een aanzet geven tot een sociologie van de klinische arbeid') dan wordt de relatie theorie-empirie onvoldoende duidelijk gemaakt. Voor wie op zoek is naar

begrippen of methoden die bruikbaar zijn voor interactie-analyse op de verpleegafdeling biedt dit boek een aantal nuttige aangrijpingspunten.

J. J. Pool

*J. M. G. Kleinpenning, Profiel van de derde wereld. Een inleiding tot de geografie van de onderontwikkeling, Van Gorcum Comp. b.v., 'Assen, 1978*

Zoals terecht op de achterflap van het boek staat, ontbrak tot nu toe een globale inleiding tot de geografie van de onderontwikkeling in het Nederlandse taalgebied. Om deze reden valt het initiatief van professor Kleinpenning te waarderen. Het boek is in eerste instantie bedoeld voor sociaal-geografen, maar hoopt ook een breder publiek van sociale wetenschappers van dienst te zijn. Het 'profiel van de derde wereld' beperkt zich tot de beschrijving en verklaring van de diverse aspecten van de onderontwikkeling vanuit een sociaal-geografisch perspectief.

Het boek bestaat uit vier delen:

- I. De problematiek der onderontwikkeling en haar geografische relevantie;
- II. Aspecten van economie en bevolking;
- III. Stad en platteland, centrum en periferie;
- IV. Diepere oorzaken van de problematiek der onderontwikkeling.

In deel I komt — behalve een aantal begrippen, kenmerken en theorieën — ter sprake in hoeverre onderontwikkeling een sociaal-geografisch studie-objekt kan zijn. Voor niet-geografen is dit gedeelte weinig verhelderend en voor geografen de zoveelste confrontatie met de in vage termen gevoerde discussie over wat geografie nu eigenlijk is.

De delen II en III vormen een uitgebreide beschrijving van de vele aspecten van onderontwikkeling, deel II vanuit de thematische invalshoek en deel III vanuit de ruimtelijke invalshoek. In deel II wordt o.a. aandacht geschonken aan de economische sectoren: landbouw, industrie, tertiaire sector én aan aspecten als werkloosheid en bevolkingsgroei. Het hierbij verstrekte cijfermateriaal is niet overvloedig,

maar wel van recente datum. In deel III vormen stad-platteland en centrum-periferie de ruimtelijke kaders van een analyse van onderontwikkeling. Dit deel vormt een goede illustratie voor de niet-geografische lezer van wat een meer specifieke geografische benadering kan zijn. Wel vallen in deze hoofdstukken nogal wat 'vaktermen'.

Bij de in deel IV besproken diepere oorzaken van de onderontwikkeling ligt het accent op een historische analyse. Kleinpenning stelt dat onderontwikkeling niet alleen verklaard kan worden uit de relaties tussen het westen en de derde wereld, maar dat een deel der verklaring ligt in de maatschappelijke structuren van de periode voorafgaand aan de koloniale tijd. Hij ondersteunt deze opvatting door enerzijds een beschrijving te geven van Europa en van de ontwikkelingslanden omstreeks en na 1500, en door anderzijds twee visies naast elkaar te zetten: die van de Franse geograaf Lacoste, die de negatieve rol van de nationale élites in de ontwikkelingslanden benadrukt én die van de de-

pendencia-auteurs die de negatieve rol van de kapitalistische relaties tussen centrum en periferie benadrukken. Kleinpenning probeert deze twee visies te synthetiseren en trekt dan een veel globalere conclusie: voor het begrijpen van onderontwikkeling is inzicht nodig in de machtsstructuren op verschillende niveaus. Wil hij met een dergelijke globale conclusie zowel links als rechts tevreden stellen zoals hij in het voorwoord zegt te proberen?

Jammer vind ik dat relatief veel ruimte wordt gegeven aan de visies van enkele auteurs terwijl de opvattingen van Kleinpenning zelf weinig uitgewerkt worden. Maar wellicht kan men dat ook niet van een inleiding verwachten.

Een 'profiel van de derde wereld' is als inleiding tot de complexe problematiek van de onderontwikkeling een nuttig boek. Zowel de door geografen bestudeerde onderwerpen als bepaalde theoretische uitgangspunten komen aan bod. Tenslotte bevat het boek een uitgebreide literatuurlijst.

A. A. van der Pol-de Jong